

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde 1641-1642 Azak Seferi

1641-1642 Azov Expedition in Evliya Çelebi's Travelbook

Mücahit Orkun İKİNCİ*

Öz

Osmanlı Seyahatname geleneği içerisinde ilk akla gelen isimlerinden biri olan Evliya Çelebi, yaklaşık yarım asırlık bir tecrübenin sonucu olarak kaleme aldığı ve meraklısına pek çok konuda malumat sunduğu zengin eserinde, gezip gördüğü yerlerdeki pek çok sıra dışı olayı ve durumu okuyucuya aktarmaktadır. Onun eserinde işlenmiş olduğu konulardan biri de, 1637 yılında Don Kazakları tarafından ele geçirilen Azak kalesinin, içerisinde kendisinin de bulunduğu Osmanlı-Kırım müttefik ordusu tarafından yaklaşık dört yıl sonra geri alınma girişimi ve akabinde yaşananlar olmuştur. Bu çalışmada Evliya Çelebi'nin bahsedilen seferde gördüğü olay ve durumları, onları ele alış tarzını irdelemek amaçlanmaktadır. Hiç şüphesiz seferde muvazzaf bir asker olan Evliya Çelebi'nin Seyahatname adlı eseri, Osmanlı ve Kırım Hanlığı siyasi tarihi içinde neden ve sonuçları ile oldukça önemli olan 1641-1642 Azak Seferi hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Kronik tarihlerin aktardıklarının yanı sıra olayın bizzat içinde olan Evliya Çelebi'nin şahit olduğu atmosferi, tarafların askerlerinin fiziki ve psikolojik durumunu ve bir nevi röportaj mahiyetinde olan çevresindeki kişilerin sözlerini eserinde aktarması gibi sadece kendisinde bulabileceğimiz nadir nitelikte olan hususlar; konusu hakkında birinci el kaynak olan kendisinin aktardığı bilgiler üzerine olan dikkati yoğunlaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Seyahatname, Don Kazakları, Osmanlı Devleti, Azak.

Abstract

Evliya Çelebi, one of the first names that come to mind Ottoman travelling tradition, conveys to the reader many extraordinary events and situations in the places he travelled and saw in his rich work, which he wrote as a result of nearly half a century of experience and presented information to her enthusiast on many subject. One of the issues he dealt with in his work was the attempt to take back the Azov Fortress, which was captured by the Don Cossacks in 1637, by the Ottoman-Crimean allied army, including him, about for years after the capture and the events that followed. In this study, it is aimed to examine the events and situation that Evliya Çelebi saw in the mentioned campaign and the manner of handling them. Undoubtedly, Evliya Çelebi's book; Seyahatname, in which who was an on duty soldier on the campaign, provides very important information about the 1641-1642 Azov Campaign, which was very important with its causes and consequences in the political history of the Ottoman Empire and Crimean Khanate. In addition to the chronic historical sources, Evliya Çelebi who was in the events himself, witnessed the atmosphere, the physical and psychological condition of the soldiers of the both group, and the words of the people around him who were interviewed, such as the rare point that we can only find in himself; he focuses his attention on the information he conveyed, which is a primary sources on his subject.

Keywords: Evliya Çelebi, Travel Book, Don Cossacks, Ottoman Empire, Azov.

Extended Summary

Travel, which derives from the Arabic root s-y-h (seyeha) and literally means to travel, can basically be defined as visiting and seeing the settlements on earth and observing the material and spiritual elements in those places. Traveler, on the other hand, means the person who travels, and it refers to the subject, that is, the person who does this action. However, it is not enough to express travel and travel only in this way. Because a traveler's journey means much more than just an ordinary journey made in the literal sense of the word. At the beginning of everything, the travel of the traveler is carried out for a purpose and goal. In this respect, there is an intention or consciousness. And this refers to an intellectual pursuit with a purpose. For example, traveling among Muslims is recommended for believers with a verse in the Holy Qur'an itself in order to take a lesson from what Allah has created on earth and to realize his might. Based on this, Muslim travelers stated that they started to travel the world. It is possible to observe this point in the introduction of the works of many famous Muslim travelers. In the sense that the journey is purposeful, this expresses a theological and epistemic aspect of the occupation in particular for these Muslim travelers.

* Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, orkun0801@hotmail.com / ORCID ID: 0000-0002-2593-8121

Traveling to different places, the traveler conveys the concrete and intangible elements he sees and encounters verbally or in writing. Likewise, he interprets and evaluates the elements he observes under the guidance of his own mental world. The traveler is a transporter who conveys the history, geographical structure, physical characteristics and culture of the region he visits to large masses of people who cannot obtain information about that region. This situation also means that the travel books written by the travelers have an encyclopedic aspect. In this respect, it can be said that the notes and works written by the travelers are a primary source of information for the people who lived in the pre-modern period when the means of transportation and communication were very limited. On the other hand, it is a known fact that travelers are the driving elements of a cultural interaction. As a matter of fact, the carrier role of these people in the exchange of knowledge and culture between different societies is undeniable. In the discipline of history, the importance of travel comes to the fore in the process where the historian cannot have much or no information about the subject and period under investigation. Because the informational gap in the main sources, especially in the fields of micro-history and social history, directs the researcher to these works. As a result, travelogues are of great importance for the next generations and the historian who was there, as well as for the period in which they were written.

The importance of travelogues is also in question for Ottoman historiography. Because these works are very important for the researcher as primary sources on matters that are not included in archive documents or chronic sources or are not given detailed information. For example, the works written by the travelers who came to the region for the social history of the Ottoman foundation period, where archival resources were extremely limited, served as a source for the historian about the period. However, the fact that travelogue-type works were not written with a purely historical concern makes it necessary to analyze and interpret the information available in these works. It is certain that the travel books that are referred through such a process will give the researcher a different perspective on the subject or period.

Evliya Çelebi (1611-1682) is the first name that comes to mind in Ottoman historiography with his original personality, life and his work named *Seyahatname* (Travelbook). He traveled a very important part of the Ottoman geography in a period of approximately fifty years, from his youth until the end of his life. He conveyed to the reader what he witnessed in the places he visited in his work called *Seyahatname*. Evliya Çelebi also talks about the wars he participated in during these trips. One of these wars is the military campaign for Azak in 1641 and 1642 by the Ottoman and Crimean armies, which he also participated in, in detail in the second volume of his book *Seyahatname*. This work, which is an important source on the subject with its colorful and descriptive language, strong description and extraordinary information, contains valuable historical information as well as being a travel book. Evliya Çelebi, who has the status of a primary source about the decline and retake of Azov, which is a very important development for the history of the Ottoman and Crimean Khanate, is the relationship between Evliya Çelebi and the Azov campaign; there are some studies related to the process of Azov's occupation by the Cossacks and the process of its retake by the Ottoman army. However, in these studies, issues such as the reasons for the failure of the Ottoman Empire in terms of the Don Cossacks or the military aspect were taken into the center and the subject was examined. In this respect, we think that it is necessary to examine the subject in particular Evliya Çelebi and his observations, and to convey what is told in his work in detail. Our aim is to show that there can be a historical argument with the ones in the travelogue type works, which are not seen as an argument for history by most people due to its main subject center. It is to reveal the positive value of the information adorned with the testimony of a person who witnessed an extraordinary situation such as war.

As a traveler, observer and thinker, Evliya Çelebi's own state, the outside world he witnessed and his world of thought are to examine in the event-specific manner.

Giriş

XVI. yüzyıl'ın sonlarında Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya'da aktif şekilde başlayan bir güç mücadelesi ve bu bölgelerde etkin surette hâkim olmak isteyen iki büyük güç bulunmaktaydı. Bu iki büyük güç; Osmanlı İmparatorluğu ve gittikçe gücünü artırmakta olan Moskova merkezli Rus Çarlığıdır. 1475 yılı itibarı ile Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Kırım Hanlığı ise doğal olarak tabii olduğu Osmanlılar ile aynı tarafta bulunmakta idi. (İnalcık, 2017, ss. 49-94; Öztürk, 2015, s. 17) Osmanlılar ile Rusların fiili olarak ilk kez karşılaştığı 1569 Astrahan Seferi'nin Osmanlılar açısından başarısızlığı ve akabinde yaşanan gelişmelerin Osmanlı-Rus, Rus-Kırım ve Osmanlı-Kırım ilişkilerinde doğrudan belirleyici ve değiştirici bir rolü olduğunu belirtmek gerekir. Adı geçen yüzyılım ortalarından itibaren Rusya'nın güneyindeki steplerde başına buyruk hareket edip, yağma ve talan ile geçim sağlayan Zaporog ve Don Kazakları'nı da bu güç rekabetinin tarafları arasına eklemeliyiz. Zira bölgedeki Slav ve Tatar-Nogay topluluklarının etkileşimi ile tarih sahnesinde görülen Kazaklar; Rus Çarı ve devletine tam olarak bağlı kalmaya yanaşmamışlardır. (İnalcık, 2017, s. 117) Onların ülkelerine karşı bu tarz bir rol içerisinde olmalarının pek çok sebebi bulunmaktaydı. Fakat bunların en önemlilerinden biri ise, ekonomik etkenlerdi. Ağır vergiler, bitmek bilmeyen savaşlar, Tatar akınları ve hayat şartlarındaki pahalılığın belirleyiciliği dikkate alınmalıdır. Böyle bir durum içerisinde Kazakların; Moskova hükümeti tarafından ilk zamanlarda yaptıkları itibarıyla hoş karşılanmasa da daha ileri zamanlarda Kırım Tatarları ve onlara müttefik olan Nogay beylerine karşı maddi anlamda ciddi bir şekilde desteklendiklerini görülür. (Vernadsky, 1933, s. 64; Yüksel, 2011, s. 207-208) Gördükleri destekle Rus nüfuzunu zamanla kabul eden Kazaklar, güneye doğru işgalci bir yayılım siyaseti izlediler. Dolayısıyla, Osmanlılar ile bizzat savaşmaktan çekinen Moskova hükümeti için bu durum oldukça olumlu bir gelişme olduğunu söylemek gerekmektedir.

XVII. Yüzyıl'ın ilk yarısında da Ruslar ve onların güdülerinde olan Kazak toplulukları bahsettiğimiz siyasi-askeri hamlelerini bu şekilde sergilemeye devam etmişlerdir. Bulduğu konum itibarıyla tarafların elinde bulundurmaya önemsedikleri mevkiilerin en önemlilerinden biri olan Azak ve çevresi de bu mücadelenin şahidi olmuş bir yerdir. Azak veya güncel adıyla Azov şehri, Karadeniz ve Kerç Boğazı'nın kuzeyinde bulunan Azak Denizi'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Şehir Don Nehri'nin Karadeniz ile buluştuğu Taganrog Körfezi'ne oldukça yakın bir konumdadır. Bölgeye Yunanlılar; Tanais, Türkler ise Ten demişlerdir. (Bilge, 1991, s. 300) Komşu olduğu Don Nehri ile irtibatlı olarak bir adlandırma yapılması ise muhtemel gözükmektedir. Tarih içerisinde antik çağlarda ilk olarak Tauriler'in daha sonra Pantikapaion önderliğindeki Yunan Bosporos Krallığı, İskitler, Alanlar ve Roma egemenliğinin bulunduğu bir yer olduğu görülmektedir. (Magocsi, 2017, s. 21-27) İlk çağlarda bölgenin bilhassa denizci koloni devletleri tarafından kullanılan büyük bir ticaret merkezi olduğu bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda bölgeye gelen Peçenekler, Kıpçaklar, Hazarlar ve nihayet Altın Orda Devleti hükmetmiştir. XIV. Yüzyılın en büyük seyyahlarından biri olan İbn Batuta, gezileri esnasında Azak ve bölgesine de uğramıştır.¹ Akdeniz'deki donanma ve ticaret hususundaki üstünlükleri ile meşhur olan Ceneviz Cumhuriyeti, Altın Orda Hanları ile yaptıkları anlaşma gereği Feodosia (Kefe), Azak, Kerç, Suğdak ve Taman

¹ Bölge hakkında; "...Burası deniz kenarında kurulmuş, düzenli, mükemmel bir şehirdir. Cenevizli ve diğer milletlerden gelen tacirler oraya ticaret amacıyla hücum ediyorlar. Ahılardan Bıçakçı Ahı şehrin nüfuz sahibi kişilerindedir. O, gelen giden yolcuya zaviyesinde yemek ikram eder..." (İbn Batuta, 2010, s. 468). Bölgede bulunan Ceneviz nüfusundan bahseden İbn Batuta, daha sonra bölgenin *Saltıye* Bey adlı bir Müslüman Bey tarafından yönetildiği, bölgede Müslüman Türklerin çoğunlukta bulunduğundan bahseder (İbn Batuta, 2010, ss. 469-472)

gibi kıyı kesimlerinde bir ticaret kolonisi kurmuşlardır. 1475 yılı yazında Karadeniz’de mutlak hâkimiyet elde etmek isteyen Fatih Sultan Mehmed’in, İstanbul’un fethinden itibaren aşamalı olarak bu hayalini gerçekleştirmek adına adımlar attığı bilinmektedir. Nitekim bu adımlardan biri ve belki de en önemlisi de Kırım Hanlığını ve sahil kentlerini kendisine bağlamak olmasıdır. Gedik Ahmet Paşa tarafından idare edilen Osmanlı donanması kısa zamanda Kırım’daki Ceneviz kentlerini fethetmiştir. Bu tarihten itibaren Azak ve Kefe civarını (yani Kırım sahil şeridini) Osmanlıların kendine bağlaması ile Azak’ta Osmanlı idaresi dönemi başlamıştır (Feridun M. Emecen, 2019, s. 154-155). Azak, Rumeli Eyaleti’ne bağlı olan Kefe Sancağının bir kazası olmuş, ilerleyen yıllarda çeşitli sebeplere bağlı olarak Kefe başlı başına bir eyalet olurken, Azak ise sancak seviyesine yükseltilmiştir (Bıyık, 2014, s. 34-37; Kırzıoğlu, 1998, s. 70).

Kazaklar tarafından sürekli yağma ve baskınlara uğrayan Azak ve çevresi; 17. yüzyılın ilk yarısında; Osmanlıların ve Kırım Hanlığının diğer devletlerle olan yoğun askeri - diplomatik ilişkileri ve Azak bölgesine yakın Heyhat sahrasında bulunan Nogay topluluklarının da oradan göç etmesi gibi faktörler, Azak ve civarını düşman işgaline açık ve savunmasız kalmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum bölgeyi tehdit eden Kazaklar’a istedikleri fırsatı vermiştir. 1559’da Dimitraş önderliğinde Kazaklar, Azak’ı alma girişiminde bulunmuşlardı. (Bilge, 1991, s. 300) Dolayısıyla Kazakların Azak ve Karadeniz çevresini ele geçirmeyi çok önceden itibaren hedefledikleri söylenebilir. En nihayetinde 1637 Haziran’ında Kazak birlikleri Azak’ı zikrettiğimiz sebeplerle ilişkili olarak ele geçirmişlerdir. Azak, Osmanlılar tarafından 1642’de tekrar ele geçirilinceye kadar dört yıl yedi ay gibi bir müddet içinde Kazak kontrolünde kalmıştır (Danışmend, 1972, s. 389).

Osmanlı tarihi içerisinde özgün kişiliği, yaşamı ve eseri ile önemli bir mevkide bulunan büyük seyyah Evliya Çelebi (1611-1682) *Seyahatname* adlı eserinin ikinci cildinde kendisinin de katılmış olduğu Osmanlı ve Kırım orduları tarafından 1641 ve 1642 yıllarındaki Azak için yapılan askeri seferlerden detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Renkli ve betimleyici dili, güçlü tasviri ve verdiği sıra dışı bilgiler ile konu hakkında önemli bir kaynak olan bu eser, gezi kitabı olmasının yanında kıymetli tarihi bilgileri de içinde barındırmaktadır. Azak’ın Kazak işgaline uğraması ve Osmanlı ordusu tarafından geri alınma süreçlerine dair bazı çalışmalar mevcuttur.² Fakat bu çalışmalarda Don Kazakları açısından veya askerî açıdan Osmanlı Devleti’nin seferde başarısız olma sebepleri gibi hususlar merkeze alınarak konu ele alınmıştır. Bu açıdan, Evliya Çelebi özelinden ve onun gözlemlerini merkeze alarak konuyu incelemenin ve eserinde anlatılanları detaylı olarak aktarımın gerekli olduğu düşünülmektedir.

Evliya Çelebi ve Savaş

Gerek kendi eseri olan *Seyahatname*’sinden, gerekse bu konu hakkında yapılmış olan çalışmalardan Evliya Çelebi’nin savaş veya kendi deyimi ile ‘‘cihat’’ mefhumu ile ilişkisinin oldukça yoğun olduğunu belirtmek gerekir. Zira o, 1630’ların başında genç yaşlarında itibaren başlamış olduğu seyahatleri esnasında gerek irticalen kendisinin karşılaştığı gerek de ön hazırlıkla bilinçli olarak kendisinin gittiği askeri seferlerden bahsetmektedir. Nitekim, “...dedemizden ve pederimizden bu kemtere irs ile intikâl etmiş üç yüz seneden berü sergüzeşt [ü] serencâmlar vardır...” ve “...Âl-i Osmân’ın Azak gazâsından berü bir gazâsından kalmadım...” gibi ifadeleri buna örnektir. Önceki ibarede kendisi gaza tutkusunun kendisine ata mirası olduğundan bahsetmektedir. (Ertaş, 2012, s. 80) Aynı şekilde kendisi, dedesi olduğu bilinen Yavuz Er veya Yavuz Özbek’in İstanbul’un fethi esnasında ordudaki bayraktar olduğundan bahseder. (İlgürel, 1995, s. 529) Babası olduğunu kendisinden öğrendiğimiz

² Bk. (Yüksel, 2011, ss. 205-218; Karadeniz ve Bizbirlik, 2020, ss. 221-241)

Derviş Mehmed Zilli (Evliya Çelebi, 2007, s. 18) de Kanuni Sultan Süleyman döneminde saray kuyumculuğu yapmıştır. (İlgürel, 1995, s. 529) Bununla birlikte onun da dönemindeki askeri seferlere katıldığından bahseder. Böylece savaşa yabancı olmayan bir aileye mensup olan Evliya Çelebi'nin, savaşa olan tutkusunun nedenlerinden biri anlaşılmıştır.

Evliya Çelebi'nin savaş ile olan ilişkisi hakkında Doktora Tezi çalışması yapan Seyit Ali Kahraman, Evliya Çelebi'nin bugüne kadar kıymeti tam olarak anlaşılamayan bir savaş muhabiri olduğundan bahseder. Zira Osmanlı savaş tarihi için oldukça önemli ve detay mahiyetinde olan bilginin, Evliya'nın üslubu ve gerçekçiliği gibi çeşitli sebeplerden ötürü ihmal edildiğini belirtmektedir. Seyahatname'de savaş kelimesinin karşılığı olan; *harp* (*harb ü kitâl*), *cenk* (*ceng ü cidâl*), *muharebe*, *mücadele*, *mukatele* gibi pek çok kelimenin bulunduğu bahsetmektedir. (Kahraman, 2013, s. 53) Dolayısıyla Seyahatnâme'de kullanılan bu kelimeler ile Evliya Çelebi'nin bizzat savaşın içinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca Kahraman, Evliya Çelebi'nin katılmış olduğu savaşları üç çeşide ayırmıştır;

- Kale kurtarması; kuşatma ve baskın
- Düşmanla yapılan düzenli harpler
- İç savaş ve İsyanlar

Savaşın içinde yer alan ve kendi tabiri ile cihada çıkmaya oldukça hevesli olan Evliya Çelebi'nin kendisini *mücahidun fi-sebilillah* (Allah yolunda cihat edenler) olarak tavsif etmektedir. (Ertaş, 2012, s. 82) Zira o, yaklaşık 30 yıl boyunca; onlarca askeri sefere katılmıştır. (Ertaş, 2012, s. 81) Savaşa olan yakınlığı ve aktardığı bilgilere rağmen Evliya'nın bu hususta otorite olamayışının anladığımız kadarıyla başlıca sebebi, yukarıda da zikrettiğimiz gibi onun abartısız ve kurgulayıcı olarak görülen edebi üslubudur. Evliya Çelebi'ye yöneltilen eleştirilerin yanı sıra; Feridun Emecen, onun XVII. yüzyıl ile beraber gelen yeni savaş usulleri, yeni ateşli silahlar ve tabya-tabur sistemleri hakkında bilgiler vermesi açısından büyük bir öneme haiz olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde Murphey, bir ordunun moralinin, motivasyonunun, komutanının, ast-üst ilişkisinin, ideolojik ve dini tesirin, savaşların kaderini belirleyen önemli amiller olduğunu söylemektedir. Bu gibi durumlar hakkında araştırma yapmanın ise oldukça güç olduğunu belirtmektedir. İşte bu meyanda da Seyahatname'nin ilmi değeri ortaya çıkmaktadır. (Ertaş, 2012, s. 83)

İlaveten, savaşın Evliya Çelebi'de ifade ettiği anlama kısaca değinecek olursak; Evliya Çelebi'nin kendi eserindeki *Kaside-i Münasib* adlı bir şiirinde, onun savaşı Hz. Adem'in iki çocuklarından beri süren ve *iyi ile kötünün mücadelesi* olarak bahsettiğini görmekteyiz. (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 1-2) Öyle anlaşılmaktadır ki o, bunu dünyadaki insanların varoluşsal mücadeleleri için tabii bir durum olarak görmektedir. Ayrıca o, düşmandan bahsederken Hristiyan milletleri öne çıkarsa da cengin tüm dünya milletleri ile olacağını idealize eder. Son olarak Evliya Çelebi gerek eserinin tümünde yaptığı gibi iktibas ettiği ayet ve hadisler, gerekse de kalam-ı kibardan (alimlerin sözleri) yaptığı iktibaslar ile savaşmanın yahut gazanın bir dini bir vecibe olduğundan bahseder. (Okumuş, 2019, s. 38-39)

Seyahatnamede I. Azak Seferi ve Başarısızlık

İstanbul'dan Adapazarı, Bolu, Amasra, Trabzon ve Gürcistan vilayetlerine düzenlediği gezileri Seyahatnâme'nin ikinci cildinde anlatan Evliya Çelebi'nin, Gürcü ve Megrel³ memleketlerinden sonra Abhazya topraklarında kuzey istikametine doğru bir rota üzerinde ilerlediğini görmekteyiz. İyi bir gözlemci olan Evliya Çelebi, Abhazya şehirleri ve toplulukları hakkında bolca malumat vermektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 121-135) Yaptığı

³ Günümüzdeki Gürcistan ülkesinin batı bölgesinde bulunan ve tarih içinde bölgede yaşayan Megrel halkından dolayı bu isim ile isimlendirilen bir bölge adıdır. Osmanlı kaynaklarında bölgeye veya halkına "Mingrel" denilmektedir. Ayrıntılar için, (Kırzioğlu, 1998, ss. 160-249)

gözlem ise kapsamı geniş olan bir sosyolojik okuma yapma imkânı ortaya koymaktadır. (Okumuş, 2019, s. 39-41) Görülmektedir ki, gezi yapıp öğrenmek bir yana Evliya Çelebi'nin devlet için taşra bölgelerinde malumat toplamak amacıyla bunlara yer vermesi de kuvvetle muhtemeldir.

O, Abhazya vilayetlerinden sonra kendi ifadesiyle “*Gevher-ayak Anapa Kalesi'ne*” ulaştığından bahsetmektedir. Eserinde Anapa Kalesi'nin tarihi, konumu ve doğal kaynakları hakkında yeterli bilgi vermektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 134-135) Bölgenin terk edilmiş ve ihmal edilmiş halinden bahsetmektedir.⁴ Bölgede *Şağake* Çerkezlerinin hâkim olduğunu fakat Osmanlı'ya kılıç ucuyla bağlı kaldıklarından bahsetmektedir. Bu örnekte de gördüğümüz gibi Evliya Çelebi karşılaştığı toplumların karakteristiklerine oldukça meraklıdır. Bunu yanı sıra o, 1637 yılından beri Azak kalesine hâkim olan Kazakların; senenin düzenli zamanlarında şaykaları ile buraya yağma ve inci çıkarma amacıyla geldiğini bildirmektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 135) Bu bölge haricinde o vakitlerde Yenikale ve Kerç'in varoşu olan Kilisecik gibi kale ve palangalara Don Kazaklarının yaptığı istila ve yıkımlara da ışık tutmaktadır. (Baukova, 2015, s. 255; Evliyâ Çelebi, 2011, s. 586) Konuyla ilgili diğer kaynaklara baktığımızda da benzer bilgiler görülmektedir. Zira, Zaporog ve Don Kazakları'nın küçük gemileri olan şaykalar⁵ ile XVII. yüzyılın ilk başlarından itibaren Karadeniz'de ve Anadolu'nun Karadeniz sahili olan kentlerinde korsanlık ve yağma yapmaktaydılar. (İnalcık, 2017, s. 199-200; Katip Çelebi, 2007, s. 129-137, 2017, s. 814-815; Yüksel, 2011, s. 208) Aynı dönemin müellifi olan Katip Çelebi, Kazakların Osmanlı kıyılarına baskın ve yağmalarında onlara yol kılavuzluğu yapan ve Kazak ülkesine kaçan çok sayıda İslam dininden dönmüş kişilere de değinmektedir. Ona göre bu kılavuzların rehberliği ile Kazaklar deniz aşırı yağma hareketlerinde bulunmaya teşebbüs edebilmişlerdir. (Katip Çelebi, 2007, s. 129) Aynı şekilde Kazakların; 1614'de Sinop, 1615'de Trabzon ve 1624'de Yeniköy (Sarıyer) yani İstanbul Boğazı'na yağmaya geldikleri bilinmektedir. (Katip Çelebi, 2007, s. 129-134) Cafer Paşa, Halil Paşa ve Karaharman mevkiinde Kazaklara karşı üstünlük elde eden Recep Paşa gibi isimlerin o dönemde Karadeniz'in asayışı ve limanların güvenliği maksadı ile bulunduğu eserden anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, Anapa'da iken Osmanlı donanmasının ikmal ve dinlenme amacıyla limana geldiğini bildirir. Kaptan-ı Derya Siyavuş Paşa'nın komutasında ki donanma ile birlikte sefere Kara birlikleri kumandanı olarak Deli Hüseyin Paşa'nın katıldığını aktaran Evliya Çelebi, aralarının iyi olduğunu belirttiği Deli Hüseyin Paşa'yı karşılamaya gittiğini de ayrıca belirtir. Evliya Çelebi bu karşılaşmayı, “*Başkumandan Deli Hüseyin Paşa'ya varıp elini öptüm. Hakire bir çadır, tayinat ve bahşiş verip özel mü'ezzinleri içine katınca kethüdası Veli Ağa kadırgasına bindik.*” sözleriyle ifade etmiştir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 135) Burada ilginç olan bir husus Evliya Çelebi'nin savaşa müezzinlik payesi ile katılmış olmasıdır. Zira yalnız bu sefer değil, pek çok seferinde de Evliya Çelebi'nin müezzin olarak yer aldığını öğrenmekteyiz.⁶ Tahminimizce kendisinin de belirttiği üzere sesinin güzel oluşu ve hafızlığı sebebiyle bu makama getirildiği söylenebilir. İlaveten savaş esnasında orduyu heyecana getirmek ve coşkullandırmak adına bu tür özel tahsis edilmiş olan kişilerce motivasyon amaçlı Kur'an-ı Kerim okunup, ilahiler söyleyip tekbirler getirildiğini bilmekteyiz. Bu maksadı göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

Osmanlı donanması birkaç gün burada kaldıktan sonra Azak'a gitmek üzere hareket etmiştir. (Mayıs 1641) Evliya Çelebi Azak'a düzenlenen seferin sebebini; “...*Öncelikle soluk*

⁴ Mesela; Kalenin içinde çevre Çerkez kabilelerin koyunlarının otladığından bahsetmektedir. Bkz. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 134)

⁵ Mavna'ya benzeyen küçük ebatlı gemilerdir.

⁶ Bk. (Evliyâ Çelebi, 2011, ss. 2-3); Katıldığı Avusturya Seferi'nde de müezzin olarak bulunduğu bahseder.

benizli Moskoflar baş kaldırıp Kırım ve Azak köylerini talana ve yağmalamaya başladığı...” ibaresi açıklamaktadır (Evlîyâ Çelebi, 2008, s. 136). Kazakların buna yeltenmesini ise IV. Murad’ın vefatı ile oluşan otorite boşluğunu fırsat bilerek bunun gerçekleştirdikleri şeklinde açıklamaktadır. Ayrıca başka bir sebep olarak Sultan İbrahim’e ve Sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa’ya dönemin Kırım Hanı İneyet Giray’ın Azak ve Kazaklar hakkında telhislerde bulunduğu, fakat İstanbul’dan bir netice alınmadığından bahsedilmektedir. (Evlîyâ Çelebi, 2008, s. 136) Burada müellifin o yılların Kırım Hanı olarak gösterdiği İneyet Giray Han, Sultan İbrahim’in cülusundan yaklaşık üç yıl önce vefat etmiştir. Dolayısıyla o tarihlerde Kırım Hanı olan Bahadır Giray ile müellif tarafından karıştırılmış olması muhtemeldir. Yeri geldiğinde oldukça eleştirel bir anlatıma sahip olan Evliya Çelebi, Azak’ın düşmesinin sebebinin Kırım Hanı’nın ve Sadrazam’ın ihmali neticesinde olduğundan bahsetmektedir. Klasik Osmanlı tarih kroniklerinin pek çoğunda ve bazı modern kaynaklarda da Azak’ın düşmesinin sebebi olarak Kırım ile Nogaylar arasındaki mücadele gösterilmiştir. (Katip Çelebi, 2017, s. 784; Mehmed Hemdemi Solakzade, 1297, s. 767-768; Mustafa Naima, 1864a, s. 322; Danişmend, 1972, ss. 370-371) Evliya Çelebi ise eski padişahın vefatı ile dışarıda olduğu gibi içeride de oluşan muhalefeti ve yükselen sesleri engellemek amacıyla sefere karar verildiği ve eyaletlere maslahatgüzarlar gönderildiğini haber vermektedir. (Evlîyâ Çelebi, 2008, s. 136) O tarihlerde içerideki karşıt grupların bu şekilde kanalize edilmesi ilginç bir husustur.

Azak’a gidecek olan ordunun mevcudu hakkında da malumat veren Evliya; Özü Paşası Kenan Paşa ve maiyeti,⁷ Rumeli Eyaleti askeri, kırk bin Bucak Tatarı, yirmi bin Erdel askeri, kırk bin Eflak-Boğdan askeri ve seksen bin Tatar askerinin karadan; kendisinin de bulunduğu toplam dört yüz parçalık geminin de denizden ilerlediğinden bahseder. Ayrıca Şamhal Dağıstan Sultanı Mahmud Han’ın kırk bin kişi ile yardım gönderdiğinden bahseder. Buna karşılık Azak içinde yetmiş ile seksen bin arasında Kazak askerinin bulunduğundan bahseder. (Evlîyâ Çelebi, 2008, s. 136) Rakamlara baktığımızda dönemin şartları için oldukça yüksek olduklarını söylemeliyiz. Asker mevcudu hakkında diğer kaynaklara bakacak olursak; Hammer, Osmanlı ordusunun 38 kadirga dolusu yeniçeri ve diğer askerlere sahip olduğundan ve buna karşılık Azak kalesi içinde on dört bin erkek ve sekiz yüz kadın savunmacı olduğundan bahsetmektedir. (Hammer-Purgstall, 1917, s. 14) Henry Howorth ise, sefere yirmi bin yeniçeri, elli bin Kırım Tatarı ve başlarında o zamanın Kırım Hanı olan Bahadır Giray (Halim Giray, 1911, s. 89-94; Söylemez, 2017, s. 143) (ordunun kumandanıdır) ve on bin Çerkez’in (muhtemeldir ki *Jana* veya *Şağake* Çerkezleridir.) katıldığından bahsetmektedir. (Howorth, 1880, s. 545) Kazakların 1637 yazında Azak’ı alırlarken mevcutlarını, kale alındıktan sonraki ganimet taksiminden de öğrenme imkânı bulunmaktadır. Zira Novoselyskiy, bu sayıyı 4400 olarak verip (Novoselyskiy, 2011, s. 278 Turetskiye Dela 1637 Goda no:1,s.363.), kale kuşatılırken olan mevcudu ise 4000 civarı olduğunu belirtmiştir. Astrahan voyvodasının casuslarının da Azak’a giden Osmanlı ordusunun mevcudu hakkında bilgilerini zikrettikten sonra toplam mevcudun 70-80 bin arası olabileceğini belirtmiştir.⁸ Ayrıca kalenin ilhakından sonra da bu sayının kademeli olarak arttığından bahsetmektedir. Rakamları genel olarak incelediğimizde Evliya Çelebi’nin verdiği sayıların abartılı olduğunu söyleyebiliriz. Fakat, şunu da belirtmeliyiz ki, Evliya Çelebi, her ne kadar halk diline yakın sade bir Türkçe kullansa da seçtiği kelimeler ve cümleler itibarıyla edebi bir üslup gütmeye mülhazasıyla eserini kaleme almıştır. Dolayısıyla tarihi bir vakayı ve veriyi kuru ve yalın ifadeler yerine, edebi, renkli ve süslü ifadeler ile aktarmaktadır. O, asrının düşüncüyü arka plana koyan inşa estetiği üslubunu kendine özgü bir biçimde yeniden yorumlamış ve verileri

⁷ Evliya Özi valisi olarak Kenan Paşa’dan bahsetse de pek çok kaynakta Deli Hüseyin Paşa gösterilmektedir. Bkz, (Hammer-Purgstall, 1917, s. 14; Mustafa Naima, 1864a, s. 458; İlgürel, 1999, s. 5; Katip Çelebi, 2017, s. 831)

⁸ (Novoselyskiy, 2011, s. 303); Kuzemka Federov, Çubarov, Baybakov ve İvan İvanov gibi isimlerden bahseder.

kendi anlatmak istediği amaçlar doğrultusunda sanatsal olarak kullanmıştır. (Tezcan, 2009, s. 18) Evliya Çelebi hakkında en önemli monografik çalışmalardan biri olan Dankoff; “...mübalâğalı olsa da genel mahiyette Evliya Çelebi'nin tutarlı olduğunu söylemeliyiz.” demektedir. (Dankoff, 2012, s. 42) Kanaatimizce bu yüksek rakamları Evliya Çelebi, kesretten kinaye bağlamında söylemiş olmalıdır.

Gemiler ile *Taman* Yarımadası önünden ve *Çoçka* burnundan geçerek kaleye gitmek üzere Azak'ın iskelesi olan *Balırsıra* Limanı'na vardıklarından bahsetmektedir. Bu limanın Azak'a 36 mil uzaklıkta olduğu belirtilmektedir. Zira Evliya Çelebi tarafından gayet sığ bir deniz olmasıyla tavsif edilen Azak deniz içinde, belli bir yerden sonra gemi kaldırmanın çok güç olduğunu kendisinden öğrenmekteyiz. Nihayetinde Evliya, bu minval üzere Azak Kalesi'ne varıp kuşatmayı başlattıklarını bildirmektedir. (Haziran 1641)

Kuşatmanın ilk günlerinde takviye maksatlı olarak Anadolu'daki eyaletlerden de asker desteği sağlandığını Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Zira kalenin muhkem oluşundan ötürü Osmanlılar kuşatma için yüksek miktarda asker götürmüşlerdir. Kuşatma esnasında kuşatma ordusuna karşı oluşabilecek her türlü dış tehditlere binaen *karakol/karavul* adındaki devriye birliklerinden bahsetmektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 138) Hatta Kırım Hanı ile beraber katılan Tatar-Nogay kabilelerinin de isimleri kendisinde bulunmaktadır.⁹ Burada dikkat çeken husus ise, çoğu Ulu Nogaylardan olan ve yakın tarihte Kırım hükümeti ile Rus Çarlığı lehinde araları bozulan bu toplulukların tekrar Kırım Hanı'na itaati meselesidir. Fakat kaynakları incelediğimizde İdil Boyu ve Astrahan taraflarına Rus teşviki ile göç eden bu kavimlerin önceden Azak ve havalisinde yaşadıklarını öğrenmekteyiz. Buranın düşmesiyle beraber çeşitli menfaatlere binaen Rus tabiiyetine giren bu kavimlerin ana yurtları olan bu toprakları Osmanlı-Kırım orduları tarafından tekrar alma girişimlerine yeni bir umut beklentisi ile tekrar destek vermeleri doğaldır (Novoselyskiy, 2011, s. 306-309) Ayrıca devriye ve keşif mahiyetinde Rus Çarlığı'nın güney bölgeleri olan, Voronej, Çerkesk ve Belgorod civarına akınlar düzenlemişlerdir. (Novoselyskiy, 2011, s. 305) Böylece Rus Çarlığı'nın desteği engellenmiş olmaktadır. 1637 yılındaki Safa Giray'ın yaptığı büyük çaplı akından sonra Azak kuşatması esnasında ilk kez büyük çaplı akınlar mevsimi başlamış olmaktadır (Novoselyskiy, 2011, s. 285-290,300-309). Azak kuşatması esnasında Kırım ile Rus diplomatik ilişkilerini incelediğimizde; Kırım Hanlığı, Rusların mu'tad olarak kendilerine ödediği *tiş/tiyiş* (Acar, 2018, s. 37-43; Samoyloviç, 2011, s. 278) vergilerinin çoğaltılmasını ve Kazaklara destek vermemelerini yazılan yarlık ve fermanlarda dile getirmişlerdir. (Velyaminov-Zernov, 2009, s. 232-234,263-269)

Evliya, böyle bir dış atmosferin hâkim olduğu esnada Kaptan-ı Derya Siyavuş Paşa ve Deli Hüseyin Paşa'nın senkronize olarak genel bir hazırlıktan sonra kaleye ilk taarruzu gerçekleştirdiklerinden bahsetmektedir.¹⁰

⁹ (Evliyâ Çelebi, 2008, ss. 137-138); “*Mansurlu, Sicvitli, Mankıtlı, Nakşivanlı, Çikişke ve Arbatlı, Orulu, Olanlı ve Badraklı kavimleriyle ve Arslan Beğili, Çobanili, Deveyli ve Nevruzili bu illerin bütün sadaklı, savatlı (zırh) ve kübeli (örme zırh elbise) askerleriyle Han hazretleri İslâm ordusunun dört tarafını muhafaza edip karavul beklerdi.*”

¹⁰ Evliya Çelebi, böyle bir dış atmosferin hâkim olduğu esnada Kaptan-ı Derya Siyavuş Paşa ve Deli Hüseyin Paşa'nın senkronize olarak genel bir hazırlıktan sonra kaleye ilk taarruzu gerçekleştirdiklerinden bahsetmektedir. Bu ilk umumi taarruzu; “*Ertesi günü sabahleyin denizler gibi asker ile başkumandan Hüseyin Paşa, Yoğurtçu Baba tarafından metrise girip on iki pâre balyemez toplara siper edip hazır oldu. O gün deniz tarafından yüz pâre firkate ile Kapdan Siyavuş Paşa karaya asker döküp su kulesi tarafından metrise girip firkateleri Ölü Don ve Diri Don, Kanlıca Özeği ve Timurlenk Adası taraflarını muhafaza edip azmak azmak gezerlerdi.*” diyerek açıklamaktadır. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 138) Fakat tüm bu uğraşından bir netice alınmadığını da ifade eder. Kuşatmalardaki kuvvetleri ile bilinen Anadolu ve Karaman askerinin de Su Kulesi tarafından top atışı yardımı ile taarruz ettirildiğinden ve Gözcü Kulesi mevkiine de Rumeli askerinin gönderildiğinden bahseder. Bu taarruzların şiddetini; “... *yedi saat tâ seher vaktine dek şiddetli bir cenk*

Sadece kuşatma hakkında değil ordu durumu ve kuşatma esnasında yapılan diğer işlerden de haber veren Evliya Çelebi, bu yönüyle bizlere değişik hususta malumatlar sunmaktadır. O hakikaten de etrafında olup bitenleri iyi bir gözlemci olarak kendi yorumlaması ve algılaması ile bizlere aktarmaktadır. Bu açıdan değerlendirecek olursak Evliya Çelebi Seyahatnamesi, disiplinler arası bir kaynak özelliği taşımakta olup, içerisinde pek çok dönemi ve belki de dönemini de aşan hususlara ışık tutacağı en azından bir yol çizeceğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kuşatma esnasında Kazak savunmacıların kaledeki hasarı tamir etmek için çitler (ellerindeki cephanede bulunan tüfekler ve toplardan), *şarampavlar*¹¹ ve domuz damları ile sağlamaştırdığından bahseder. Evliya Çelebi katıldığı gazalarda muhakkak kumandanın kişiliği hakkında ve onun askere ve kendisine olan davranışlarından bahseder. Ve basit düzeyde bir psiko-analiz yapar. Örneğin bu seferde Deli Hüseyin Paşa'dan övgü ile bahseder. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 139) Ayrıca mensubu olduğu ordunun içindeki askerlerin de psikolojik hallerini bir nevi röportaj mahiyetinde eserine yansıtır. Bu yönüyle dönemin askerinin bilinç dünyası ve savaş psikolojisi hakkında önemli bilgileri içermektedir. Kuşatmanın nihayete erememesi ve uzamasının askerde bir huzursuzluk oluşturduğu, ordu içerisinde memnuniyetsizliğin başladığından bahseder. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 141-142) Fakat Osmanlı ordusunun savaşa karşı motive edici olması sebebiyle gayet doğal olarak bu savaşı kutsaması ve cihat olarak görmesini, ayrıca askere olan ganimet vadini görmekteyiz. (Ertaş, 2012, s. 97-99) Askerin bu etkenler ile savaşa motive olduğundan bahseden Evliya Çelebi, Osmanlı ordu yapısını ve karakteristiğini, Osmanlı savaş telakkisini gözlem yaparak mükemmel bir şekilde gözler önüne sermektedir. Hiç şüphesiz Azak Seferi de bunun güzel bir örneğidir.

Evliya Çelebi, motive edici unsurlar ile tüm olumsuzluklara rağmen kendisine toplayabilen askerinin durumu hakkında adeta onların sözlerini zikrederek yer verdiği görülmektedir.¹²

Tüm bu olumsuzluklara rağmen askerinin durumu hakkında o; *“Bütün bu fetihler âhîret gününe kalmak kaderde imiş diye bütün gaziler kendilerini teselli edip yine kol kol cenge devam ettiler.”* der. Evliya Çelebi'deki psiko-analiz hakkında belirttiğimiz misallere ek olarak verdiğimiz bu örneklerin de destekleyici olduğu kanaatindeyiz. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 140)

Bu sırada düşmanın Don Nehri vasıtasıyla erzak, adam¹³ ve silah yardımı aldığını ondan öğrenmekteyiz. Zira su altından tulumlara bağlanarak erzaklar ve silahların kaleye aktarıldığından bahsetmektedir. Fakat Kenan Paşa'nın tedbiri ile kaleye girmek isteyenlerin bir gece baskını ile bertaraf edilip dört bin esir ve sayısız ganimet elde edildiğinden bahseder. Ayrıca askerinin Kurban Bayramı veya Kadir Gecesiymiş gibi sevinip saldırıdan önce abdest alıp helalleştiklerinden ve geceyi ibadetle geçirdiğinden bahsetmektedir. Kaleye takviye amacıyla kullanılan Don Nehri'ne ise kazıkların çakılarak, eşyaların kale içine giremeyecek kazıklara takılması ve ganimet elde edilmesi sağlanmıştır. O zamanki tarihi süreç içerisinde

olmuştur ki zamanın gözü ona benzer bir savaş görmemiştir.” ibareleriyle açıklamaktadır. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 139)

¹¹ Savaş esnasında düşmanın gelişini engellemek amacıyla kullanılan bir savaş aleti olduğunu söyleyebiliriz.

¹² “Gördüler ki beklenildiği gibi serdengeçtilerin gerisi gelmedi ve oldukça fazla hilekâr küffar toplanmış. Derhal hain Kazaklar bu serdengeçti gazilerine öyle kurşun serpti ki bir anda nice yüz adam şehitlik şerbetini içip serpilip yattılar. Kılıç artığı olan Müslüman gaziler arkadaşlarının arasına, "Müslüman namusudur" diye geriye dönmeyi namuslarına yediremediler. Kalenin burçları ve bedenleri üzerinde kefare ile güneşçiler gibi yaka yaka, alt üste ve üst alta olup üç gün üç gece bu üslup üzere şiddetli bir ceng ve savaş olmuştur ki güneş ve ay gökyüzünde dönüp dolaşmaya başlayalı feleğin gözü böyle savaş görmemiştir.” (Evliyâ Çelebi, 2008, ss. 139-140).

¹³ Kamışlar ile su altından solunum sağlayarak kaleye girmeye çalışan 500-600 civarı askerden bahseder. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 141)

Kazaklara gerek diğer Kazak şehirlerinden ve gerekse gizli de olsa Moskova Hükümeti'nden yardım geldiğini öğrenmekteyiz. (Yüksel, 2011, s. 212-216)

Bu esnada durumun Kazaklar aleyhine olmasına rağmen Evliya Çelebi, şaşkın bire şekilde onlardaki hırs ve savaşa olan istekten bahsetmektedir. Don ve Yoğurtçu Baba kuleleri haricinde diğerlerinin yıkıldığını belirtir. Buna rağmen kendi ifadesiyle;

Başka yedi koldan yetmiş pâre balyemez ve çultutmaz toplar ile kaleyi döve döve yerle bir edilmişti. Ama kale içinde kuşatma altında olan yeri cehennem olası küffâr, dev elli, fil gövdeli, Ferhad gibi dağ kazıcı olduğundan yer altına girip orada sığınak edindiler. Diri dirliklerinde toprağın altında çeşit çeşit hile ve şeytanlıklar ile mazgal delikleri yaparak kale döven topların darbelerinden kurtulup kaleden fazla güvenlik buldular.

diyerek Kazakların halet-i ruhiyesine ve yaptıklarına işaret eder (Evliyâ Çelebi, 2008, ss. 140-141). Ayrıca düşmanın sürekli birbirlerine; “*Udri! Ne Buytsye!*” yani “*Korkmayın! Vurun onları!*” dediklerinden bahseder. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 140) Ayrıca;

Bir hafta büyük sıkıntılarla ve zorluklarla sürülen toprağı bir gecede kaybederlerdi, işin sonunda bütün iş erleri çaresiz kalıp tünel kazmaya başladılar. Onlar tünel işinde yer sıçanından usta san'atlar ettiler ki adamın aklı şaşar. Hatta Don Nehri altından ziftli ve katranlı kayıklar ile su içinde lağım atma hünerini gösterdiler.

sözleriyle onlara duyduğu hayreti dile getirmektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 141) Ayrıca bu lağım savaşının kırk güne yakın sürdüğünden bahseder. İlk kez ciddi bir savaşa katılmış olan Evliya Çelebi'nin bu şaşkınlığını doğal karşılamak gerekmektedir. İlk kez savaş atmosferini tadan bir kişi ile tabiri caizse saçını ve sakalını savaş ortamında ağartmış olan bir kişinin savaş algısı elbette ki farklı olacaktır. Kanaatimizce konumuzla alakalı olarak ilk savaş deneyimini Azak'ta yaşayan Evliya Çelebi'nin şaşkınlık ve hayranlıklar ile süslenmiş olan Azak Seferi anlatımının müspet yönde değerlendirilmesini belirtmeliyiz.

Seferden bir netice alınamamasının kumandanları divan-ı harbe veya Şura-yı harbe götürdüğünü öğrenmekteyiz. Zira asker arasında söylentiler içerisinde Rus Çarı I. Mihail Feodoroviç'in (1613-1645) iki yüz bin kişilik bir ordu ile Azak'a desteğe geleceği şayiası yayılmıştı. Nitekim kendisi de bundan korkmakta olduğunu belirtir. Fakat o dönemin şartlarında açıkçası bu durum pek mümkün görünmemektedir. Zira Rus Çarı XVII. yüzyılda askeri kuvvet olarak Tatarlar ile savaşıma gücünü kendinde bulamamakta ve arada olan meseleleri daima sulh yolları ile çözmekteydi. (Fisher, 2009, s. 60) Azak'ın Kazaklarda olduğu sırada Osmanlı ve Kırım ile olan münasebetlerinde daima sulhu isteyen oldukları ve ısrarla Kazaklar ile ilişkilerinin olmadıklarını dile getirdiklerini bilmekteyiz. (Yüksel, 2011, s. 212-217) Ayrıca Kırım Tatarları'nın esir aldıkları Rus köleleri geri almak amacıyla Rusların Tatar tüccarlarına şehirlerine gelmesi için türlü tavizler verdikleri görülmektedir. (Fisher, 2009, s. 60) Bu bilgi bize, Rus Çarı'nın değil fetih yapmak, kendi topraklarına taarruza geçen Kırım Tatarları'nın taarruzuna engel olamayıp esirlerini para karşılığı alma yoluna gittiğini gösterir. Bu korku ile beraber asker kayıpları, hastalıklar ve erzak sıkıntısı yaşanıldığını görmekteyiz. Ordu için merkezden istenen üç bin erzak talebinin de fazla bulunarak bin sekiz yüz kantar barut gönderildiği; bu etkenin de kuşatmayı akamete uğratan sebeplerden biri olduğunu görmekteyiz. (Mustafa Naima, 1864b, s. 6) Tüm bu sorunlara ilaveten kış yaklaşmakta ve Azak Denizi'nin kışın donduğu bilinmekte idi. Donanmanın bu ahvalde geri dönmesi veya erzak takviyesi alması nerdeyse imkânsız idi. Ayrıca bir Yeniçeri inancı olarak seferin kırk günden fazla olması onlarca iyi karşılanmazdı. Bunun bilincinde olan ordu erkanının son bir hücum ile kaleye saldırması kararlaştırıldı. Siyavuş ve Kenan Paşa'lar tımar ve zeamet vaadiyle askeri savaşa teşvik etmişlerdi. Çünkü askerin hem maddi imkânı sınırlı hem de manevi olarak morali düşüktü. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 143-146)

Evliya Çelebi, askere gereken silah dağıtımını yaptıktan sonra sabahın ilk ışıklarında taarruzun başladığından bahseder. Edebi üslubuna bağlı kalmak üzere bu savaşın Çaldıran ve Kosova Savaşı'ndan daha şiddetli olup, ancak Mohaç Savaşı'nın bununla eş değer olabileceğini savunur. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 143) Yaklaşık sekiz saat süren tempolu savaşın ardından düşmanın kale içine çeşitli harp taktikleri ile döndüğünü, Osmanlı askerinin gelişini engellemek amacı ile kale metrislerine paçarız¹⁴ ve domuz ayağı koyduklarından bahseder.

Bu taarruzdan da bir netice elde edilememiş, daha doğrusu taarruz yarım kalmıştır. Buna karşın, karşı taraftan üç bin ölü ve bin otuz esir alındığını belirtir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 144) Askere dağıtılan yüzer akçe ve vaat edilen tımarlar verildi.¹⁵ Belli bir müddet daha kuşatma devam ettirildi. Bu arada Kırım Hanı Bahadır Giray'ın askerleri ile Rus topraklarına taarruz yaptığı ve daha önce bahsettiğimiz Ulu ve Kçük Nogaylardan oluşan bir ordu ile bunu yaptığını belirtmektedir. Hem Azak seferi için hem de Kalmuk istilasından ötürü İtil boylarından Kırım'a iltica eden kabileler ile bu akına katılan kabileler hemen hemen aynı kabilelerdir. (Başer, 2011, s. 120-125) Bu seferden de çokça esirle döndüğünü belirtir. Nitekim XVII. yüzyıl'ın ilk yarısında Ho-Ürlük ve Taysı Han döneminde Kalmıklar, Sibiry'a da büyük bir istila hareketine başlamışlardı.

Evliya kuşatmanın son günlerinde Kazaklar içinden yetmiş kişinin Müslüman olmak amacıyla Deli Hüseyin Paşa'ya geldiklerini, onlara çeşitli ihsanlarda bulunularak Azak yakınında olan Heyhat Sahrası'ndaki Horozkirman Kalesi'ne gönderildiklerinden bahseder. Kuşatma esnasındaki bu ilginç gelişmeleri eserinde aktarması ilgi çekici bir durumdur. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 145)

Deli Hüseyin Paşa, Bahadır Giray Han ve Kaptan-ı Derya Siyavuş Paşa, tüm bu olanların ardından kışın çok yakında olduğu ve kuşatmayı devam ettirmenin hiçbir şekilde mümkün olmadığı kanaatine vardılar. Tekrardan kuvvet toplanarak bir sonraki senenin baharında (Hicri 1052 yılı bahar ve yazı) tekrar sefere dönülmesi kararlaştırıldı. Azak kuşatmasının kaldırılma sebeplerinden birini de seyyahımız kumandanlar arasındaki anlaşmazlık olarak göstermektedir. Nitekim Kırım Hanı ile Kaptan Paşa arasındaki tartışmalar buna örnektir. İlk zamanlarında veziriazamdan daha yüksek bir mertebede bulunan Kırım Hanı'nın zamanla prestij kaybına uğradığı bu meselden anlaşılabilir. (Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998, s. 171-172) Evliya, tek tesellilerinin fetih olmasa da kaleyi ve düşmanı yıpratmaları olarak gördüklerinden bahseder. (Ekim 1641). Ordunun kaybının 7000 yeniçeri ve 800 sipahi şehit olduğu söylenir. (Hammer-Purgstall, 1917, s. 14)

Deli Hüseyin Paşa'dan izin alan Evliya Çelebi, Bahadır Giray'ın maiyetiyle Kırım'a kışı geçirmek üzere döndüğünü belirtmektedir. Donanma ile Balısıra Limanı'ndan yola çıkan Hüseyin Paşa ve Siyavuş Paşa, İstanbul'a döndüklerinde bu sefere memur olmaktan azledilmişlerdir. Kaptan-ı Derya makamına Tersane Kethüdası olan Piyale Ağa getirilmiştir. (Katip Çelebi, 2017, s. 855) Yeniçeri Kethüdalığı makamına Haydarizade yerine Zağracı Hüseyin Efendi tevcih olunmuştur. (Mustafa Naima, 1864b, s. 8-9)

Evliya Çelebi, maiyetinde olduğu Bahadır Giray ile beraber Kırım'a doğru karadan ilerlemiştir. Mansurlu Beyi olan Kaya Bey adında birinin himayesinde olduğunu ve çokça ondan ihsan gördüğünü belirtir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 147) Evliya Çelebi'nin bölgesindeki ileri gelenler tarafından ilgiyle karşılanması ve el üstünde tutulması ilginç bir husustur. (Dankoff, 2012, s. 76) Dönüş yolunda çeşitli yollarda konakladıklarını ve sıkça at eti tükettiklerinden bahseden Evliya Çelebi iyi bir gözlemci olduğunu burada göstermektedir.

¹⁴ Savaşlarda düşmanın kaleye girebilmesini engelleyebilmek amacıyla kullanılan bir tür engel bariyeri olduğu eserden anlaşılmaktadır. Bk. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 143)

¹⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. (Yaman, 2011, s. 451)

Ayrıca o, İstanbul'da bulunan zamanının aydın sınıfına, karşılaştığı ilginç ve rijit durumları aktarmak amacıyla da bunlara eserinde yer verdiği söylenilmektedir. (Dankoff, 2012, s. 69)

Kırım'ın başkenti Bahçesaray'a gelen Evliya'ya Han tarafından Çürüksu mevkiinde bir köşk verilmiştir. O, kışı hastalıklar ile uğraşarak burada geçirdiğinden ötürü gezmeye fırsat bulamadığından bahsetmektedir (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 148). Kırım'a dönüşün akabinde ta Azak Muharasası'nda hastalanan Bahadır Giray Gözleve mevki yakılarında sefer dönüşü 18 Ekim¹⁶/1050 Receb'de vefat etmiştir.¹⁷ Yerine kardeşi IV. Mehmed Giray Han olmuştur.¹⁸ Evliya Çelebi'nin bu yeni Kırım Hanı ile arasının oldukça iyi olduğunu görürüz. Nitekim Seyahatname'nin VII. cildinde onu daima övgü ve dua ile zikretmektedir. Vazifeye gelen yeni Han, kalgaylığa¹⁹ Çoban Giray'ın oğlu Kul-Buldı (Fetih Giray)'yı, kardeşinin oğlu Gazi Giray'ı *nureddinlik* makamına getirdi. (Halim Giray, 1911, s. 94-95)

Evliya Çelebi'nin de anlattığı üzere *kalgayı* ve Bahadır Giray'ın sefer dönüşü beraberinde getirdiği (Novoselyskiy, 2011, s. 306-310) Tatar süvarilerini Kızılyar mevkiinin üstünde bulunan Kazak-Rus memleketlerine yağmaya gönderdiğini öğrenmekteyiz. Buradan her ne kadar kuşatma kaldırılrsa da kaleye olan baskının devam etmesi amacıyla bunların yapıldığı görülmektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 149; Novoselyskiy, 2011, s. 285-300) Ayrıca Han yarlıklarında da bunu görmekteyiz. (Velyaminov-Zernov, 2009, s. 267-268)

II. Azak Seferi ve Kalenin Geri Alınışı

Yukarıda aktarıldığı şekilde geçen kış mevsiminden sonra İstanbul'dan Kırım Hanı Mehmed Giray'a bahar mevsiminde tekrar Azak'a sefer etmesi emredilmiş ve sefer masrafı olarak on iki bin duka altın verilmiştir. Bu paraya da *çizme akçesi* denilmektedir. (Howorth, 1880, s. 546; Purgstall, 2013, s. 94) Ayrıca kendisinin halktan *tüfenk ve tamga akçesi* adı altında savaş vergisi topladığı bilinmektedir. (Smirnov, 2016, s. 327) Ayrıca Mısır valiliğinden ma'zul olan Sultanzade Civankapıcıbaşı Mehmed Paşa'nın²⁰ da Piyale Paşa ile birlikte deniz üzerinden geleceği ona bildirildi. Ve 3 Şubat /3 Zi'l-Ka'de günü bu sefere bu iki paşa tayin edildi. (Danışmend, 1972, s. 389) Kendisine ulak olarak Kemankeş Mustafa Paşa'nın kapı halkından Recep Ağa adlı bir ulağı gönderdiği bilinmektedir. Kırk günlük bir hazırlık sürecinden sonra yaklaşık seksen yedi bin kişiden oluşan bir ordu ile Or Kapı (Perekop) şehrinden dualar ile uğurlandıklarından bahseder. Kırım yarımadasının Kuzey ucunda bulunan bu şehir geçildikten sonra asli Kırım topraklarının bittiği kabul edilmekteydi. Onun için seferlerde bu şehrin önemi büyük idi. Kırım'a karşı yapılan bu atıflandırma, akıllara Bizans tarafından İstanbul'a atfedilen *êparchia* kavramına benzediğini söyleyebiliriz. (Köprülü, 2002, s. 133-134)

Hammer, ordu mevcudunu yüz bin Tatar olarak vermektedir. (Hammer-Purgstall, 1917, s. 14-16) Bu minval üzere Azak'ı almaya giderlerken Kazakların durumu ise gittikçe aleyhlerine işlemekteydi. Azak Kalesi'ndeki hasar oldukça büyüktü. Bundan ötürü Don Kazakları, Moskova Hükümeti'nden kendilerine yardım edilmesi talebinde bulunmuşlardır. Azak'taki durumu görmek isteyen Rus elçileri olan *Başmakov* ve *Jelyabuyskiy*, uhdelerindeki beş bin ruble ile Azak'a girmişlerdir. Kalenin ahvalini gören elçiler bu kalenin

¹⁶ (Novoselyskiy, 2011, s. 306); Miladi olarak müellif bu tarihi zikretmektedir.

¹⁷ (Halim Giray, 1911, s. 91; Söylemez, 2017, s. 145); Gözleve, günümüzdeki Evpatorya adlı Ukrayna'da bulunan bir kenttir. Buranın Seyr İli (?) adı verilen bir karyesinde öldüğü söylenmektedir.

¹⁸ (Derin, 2003, s. 372); Bahadır Giray'ın vefatı ve Mehmed Giray'ın tahta geçişinden bahsetmektedir.

¹⁹ Kırım Hanlığı'nda yönetici olan Han'ın, kendisinden sonra veliaht olarak gösterdiği tahta aday hanedan mensubu kişidir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Ayhün, 2008, s. 28; Bıyık, 2014, s. 52; Halim Giray, 1911, ss. 25-26; Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998, s. 99,170-172; İnalçık, 2017, s. 38; Öztürk, 2015, ss. 31-32; Smirnov, 2016, s. 163)

²⁰ Mehmed Paşa'nın kendisinde başka bir vazife tensip edilmek amacıyla görevinden azledilip payitahta çağırıldığı anlaşılmaktadır. (Emecen, 2016, ss. 227-228)

savunulamayacak halde olduğunu merkeze bildirmişlerdir. Ayrıca gelmekte olan Osmanlı ordusuna karşı gelmenin gayr-ı kabil oluşunu Azak savunmacılarına bildirmişlerdir. (Yüksel, 2011, s. 215-216) Rus Ülke Meclisi'nde (Yurttaş Meclisi veya Boyarlar Meclisi), (*Zemsky Soborj*) Azak'ın durumu görüşülmüştür. (Kurat, 2014, s. 218) Fakat kalenin himaye edilmeyip terkedilmesi 27 Nisan gününde kararlaştırıldı. (Yüksel, 2011, s. 216-217) Bu bilgi Ataman Naum Vasiliyev'e 30 Nisan 1642'de bildirilmiştir. Kazaklara eğer kaleyi boşaltırlar ve ülkelerine dönerlerse eski imtiyazlarının devam ettirilip, maaş verileceği söylenmiştir. (Yüksel, 2011, s. 216-217) Evliya Çelebi, Kazakların kendi aralarında durumu müşavere ettikleri esnasında olan konuşmalarından bahseder. Burada ilginç olan husus, kendisinin o esnada aralarında bulunuyormuş gibi onların sözlerini aktarıyor oluşudur. Fakat edebi mazmunlar ile inşa edilen bir metinde okuyucuya; olan durumu betimleyici bir surette aktarmak adına böyle bir temsile başvurulduğunu düşünmekteyiz. Zira Kazakların yaptıkları ile Evliyâ Çelebi'nin anlatımı birbirlerine muvafıktır. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 149-150)

Erzakları ile Don Nehri vasıtasıyla kaleyi boşaltan Don Kazaklarına müteakip Paşa ulaşı olan Recep Ağa, Han tarafından birkaç yüz atlı ile kaleyi kolağan etmek üzere gönderilmiştir. Kalenin yanmış ve boş olduğunu ileten Recep Ağa'nın direktifi üzerine ordu Azak Kalesi'ne yönelmiştir. Ordunun Azak'a varış esnasında Kazakların çoktan gitmiş olması akıllara iki soru işareti getirmektedir. Ya Osmanlılar kaleden düşmanın çıkmasına göz yummuştur. Ya da düşman kovalamaya yetişememişleridir. Fakat Evliya Çelebi, düşmanın ordunun gelmesinden önce kaçtığını belirtmektedir. Ayrıca yolda yakaladıkları birkaç Kazak'tan düşmanın kaleyi terk ettiklerini öğrenmişlerdir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 150) Bu esnada başkentten (İstanbul) gelen Rus casusların, kaleye Türklerin geleceğini haber vermelerinden dolayı yakalanıp idam edildiğinden bahseder. Tüm bu sonuçlar kesin olarak görünmese de ikinci ihtimalin daha makul görülebileceğini bize gösterir.

Seferin on üçüncü günü kaleye ulaşan Türk kuvvetleri, ihtiyat maksatlı olarak üç gün kaleye girmemişleridir. Kalenin Ceneviz burcu hariç tamamının yok olduğunu Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Don Kazakları'nın kaleyi yıkacak kadar mühimmata sahip olması da ilginç bir husustur. Daha sonra Evliya Çelebi, kalenin yeniden ele geçirilmesi sebebiyle ezanların okutulduğundan ve derhal imar faaliyetlerine başlanıldığına dair haber vermektedir. Böylece dört yıl yedi aydır devam eden kaledeki Kazak kontrolü son bulmuştur.²¹ Azak'ın fethedilmesi sebebiyle ebced²² hesabıyla bir özlü söz olarak; ‘*hele alındı Kazakdan Azak suhuletle...*’ (Mustafa Naima, 1864b, s. 15) diye tarih düşürülmüştür. Kalenin muhafazasına İslam Paşa memur edilmiştir. Kalenin imarında Eflak ve Boğdan askerinin kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca bu kalenin fethi ile alakalı olarak *Hüseyin Paşa cengi, Bahadır Giray fethi ve Civankapıcıbaşı Yapısı* dendiğini belirtmektedir. Kalenin imarı ile eskisinden daha sağlam olduğunu iddia eden Evliya Çelebi, kaleye çok sayıda askerin konulduğunu bildirmektedir. Sınır boyu olması hasebiyle böyle bir tedbire başvurulmuştur. Ayrıca 1657 yılından itibaren güvenlik maksatlı olarak Köprülü Mehmed Paşa'nın kararı ile Kefe Eyaleti'nin merkezinin Azak olduğundan bahseder. (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 569)

Sonuç

1500'lerin ikinci yarısında fiili surette tarih sahnesine çıkan Kazaklar, “*zipun*” yani ganimet adı altında Deşt-i Kıpçak bölgesinde yağma ve akınlara başlayıp Rus Çarlığı tarafından desteklenerek Kırım ve Osmanlı topraklarına saldırılar yapmışlardır. 1569 yılındaki

²¹. Bk. (Karadeniz ve Bizirlik, 2020, ss. 234-235)

²² Geleneksel Arap alfabesinin eski sıralanışından (elif, ba, cim, dal) ilk dört harfinin okunuşlarıyla (E-B-C-D) türetilmiş bir sözcüktür. Ebced hesabı ise Ebced sayıları dolarak bilinen alfabetik sistemi, kelime ve cümlelerin sayısal değerini ortaya koymak ve bunları anlamlandırmaktır. Bu, sözcükte veya cümlede bir şekilde gizli şifreleme bulunduğu tahminine dayanır. Ayrıntılı bilgi için bk. (İbn Haldun, 2016; Uzun, 1994), 10/68-70.

Astrahan Seferi'nin Osmanlılar tarafından başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Kırım-Osmanlı müttefik kanadı için İtil boylarında hakimiyet mücadelesi verme imkânı kalmamıştır. Böylece XVI. asır Osmanlı-Rus mücadelesinin İtil ve Kazan hâkimiyeti eksenindeki mücadele, XVII. yüzyıl ile birlikte Don ve Karadeniz'in kuzeyine kaymıştır. Dolayısıyla uzun vadede Osmanlıların Karadeniz hakimiyetini de tehdit eden bir Rus-Kazak birleşimi oluşmuştur. En nihayetinde yaklaşık bir asırdan beri Kazak saldırılarının adreslerinden biri olan Azak, Haziran 1637'de Don Kazakları tarafından ele geçirilmiştir. Karadeniz'in ve dolaylı olarak da İstanbul'un kilidi mahiyetindeki Azak Kalesi'nin düşmesi Osmanlılar tarafından büyük bir hayal kırıklığı ile karşılanmış ve padişahın haremi/namusu olarak görülen Karadeniz ve Karadeniz Türk hâkimiyeti Osmanlıların aleyhine olarak ciddi bir tehdit ile karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı tarihi içinde eseriyle önemli bir yerde bulunan Evliya Çelebi de, seyahatnamesinin ikinci cildinde yaptığı Anadolu, Gürcistan ve Abhazya ülkelerine müteakip kendisinin de katılmış olduğu ilk askeri sefer olan Azak Seferi hakkında eşsiz bilgiler vermektedir. Zira kendi eserini diğer kaynaklar ile de zaman zaman karşılaştırarak ve verdiği bilgileri diğer kaynaklara arz ederek de eserin tutarlılık derecesini görmüş olduk. Edebi üslubu, temsil ve analogiye verdiği önem ve mübalağa sanatını ustalıkla kullanışı, iddia edilen aksine onun eserinin niteliğini düşürmekten ziyade, kanaatimizce artırmaktadır. Zira tek düze ve monoton kalıplarda boğulmuş olan bir tarih anlatımının aksine o, okuyucunun tahayyül kuvvesini doğrudan harekete geçiren ve akılda kalıcı olan bir anlatım tarzı ile bir tarih anlatım çabası içerisindedir. Kronik tarih kitapları içerisinde bulunamayacak pek çok bilginin sadece kendisine münhasır olarak onda bulunuşu, onun ve eserinin Osmanlı tarihi literatürü içerisinde önemli bir payeyi hak ettiğini göstermektedir. Seyahatname türü eserlerin tarihi kaynak olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışmasına Evliya Çelebi'nin Azak Seferi ve oradaki ordu, kumandanlar, asker sayısı, coğrafya ve kanaatimizce askerin motivasyonu ve psikolojik yapısı hakkında verdiği malumatlar ile bir çözüm sunacağını ümit etmekteyiz. Son olarak belirtmeliyiz ki; tarih biliminin belli en büyük açmazlarından biri olarak görülen “tekrara düşmek” ve “kaynak sınırlılığı” gibi hususlara karşı çözücü bir unsur olarak farklı türlerdeki eserlerin tarih bilimi ile kesişen ortak noktalarının tespit edilmesi ve tarih bilimine kaynak olarak Seyahatname türünde diğer eserlerin de kazandırılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Acar, S. (2018). Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına ödediği bir haraç türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, XV(60), 34-45.
- Ayhün, E. A. (2008). *Kırım Hanlığı ve çöküş sebepleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi.
- Başer, A. (2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Nogaylar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 11(2), 117-128.
- Baukova, A. (2015). Yazılı ve arkeolojik kaynaklar ışığında Doğu Kırım'da Osmanlı devri. *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Bıyık, Ö. (2014). *Kırım'ın idari ve sosyo-ekonomik tarihi (1600-1774)*. Ötüken Neşriyat.
- Bilge, M. L. (1991). *Azak*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- Danişmend, İ. H. (1972). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi (C. 3)*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Dankoff, R. (2012). *Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi'nin dünyaya bakışı*. (M. Günay, Çev.). YKY.
- Derin, D. (2003). *Abdülgaffar Kırımı'nın Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) göre kırım tarihi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Emecen, F. (2016). *Mehmed Paşa, Sultanzâde*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.

- Emecen, F. M. (2019). Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş tarihi (1300-1600) (6. bs.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ertaş, M. Y. (2012). Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Gaza s. 79-100. Tarih İncelemeleri Dergisi, 27(1), 79-100.
- Evliya Çelebi. (2007). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden seçmeler. (4. bs.). Elips Kitap.
- Evliyâ Çelebi. (2008). Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. (S. A. Kahraman, Çev.) C. 2. İstanbul: YKY.
- Evliyâ Çelebi. (2011). Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. (S. A. Kahraman, Çev.) (C. 7). İstanbul: YKY.
- Fisher, A. (2009). Kırım Tatarları. Selenge Yayınları.
- Halim Giray. (1911). Gülbün-i Hânân. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.
- Hammer-Purgstall, J. (1917). Osmanlı Devleti Tarihi. (M. Âta, Çev.) (C. 10). İstanbul Millî Eğitim Basımevi.
- Hezarfen Hüseyin Efendi. (1998). Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman. Türk Tarih Kurumu.
- Howorth, H. H. (Henry H. (1880). History of the Mongols, from the 9th to the 19th century... London, Longmans, Green, and Co.
- Ibn Batuta. (2010). İbn Battuta Seyahatnamesi. (A. S. Aykut, Çev.) (C. 1). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- İbn Haldun. (2016). Mukaddime (Tek Cilt). (S. Uludağ, Ed.). Dergah Yayınları.
- İlgürel, M. (1995). Evliya Çelebi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- İlgürel, M. (1999). Hüseyin Paşa, Deli. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- İnalçık, H. (2017). Kırım Hanlığı tarihi üzerine araştırmalar (1441—1700) (2. bs.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kahraman, S. A. (2013). İlk savaş muhabirimiz Evliya Çelebi. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Karadeniz, Ü. ve Bizbirlik, A. (2020). Azak Kalesi'nin işgali ve istirdadı (1637-1642). Gazi Akademik Bakış, 14(27), 221-241.
- Katip Çelebi. (2007). Deniz savaşları hakkında büyüklere armağan: Tuhfetü'l-Kibâr Fi Esfâri'l-Bihâr. Kabalcı Yayınevi Şark Klasikleri Dizisi. İstanbul: Kabalcı.
- Katip Çelebi. (2017). Fezleke (Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)). (Z. Aycibin, Ed.) (C. 1-2, C. 2). Çamlıca Basım Yayın.
- Kırzioğlu, M. F. (1998). Osmanlılar'ın Kafkas elleri'ni fethi (1451-1590). Türk Tarih Kurumu.
- Köprülü, M. F. (2002). Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri (3. bs.). Kaynak Yayınları.
- Kurat, A. N. (2014). Rusya Tarihi / başlangıcından 1917'ye kadar (6. bs.). Türk Tarih Kurumu.
- Magocsi, P. R. (2017). Şu mübarek topraklar Kırım ve Kırım Tatarları. (F. B. Aydar, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Mehmed Hemdemi Solakzade. (1297). Solakzade Tarihi. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Mustafa Naima. (1864a). Tarih-i Naima (C. 1-3, C. 3). İstanbul Maba'a-i 'Amire.
- Mustafa Naima. (1864b). Tarih-i Naima (C. 1-4, C. 4). İstanbul Maba'a-i 'Amire.
- Novoselyskiy, A. A. (2011). 17. yüzyılın birinci yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla mücadelesi. (K. Ortaylı, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Okumuş, E. (2019). Evliya Çelebi sosyolojisi. İnsan Yayınları.
- Öztürk, Y. (2015). Doğu Avrupa Türk mirasının son kalesi Kırım. Y. Öztürk (Ed.), Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

- Purgstall, J. V. H. (2013). Kırım Hanlığı Tarihi. (S. Say, Çev.). İnsan Yayınları.
- Samoyloviç, A. N. (2011). Kırım Tatar yarıklıklarında “Tiyiş (Tiş)” ve diğer terimler. Tarih İncelemeleri Dergisi, 26(1), 277-278.
- Smirnov, V. D. (2016). Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı. (D. A. Batur, Çev.). Selenge Yayınları.
- Söylemez, Y. (2017). I. Bahadır Giray: Han ve şair (d. 1601? ölm. 1641). Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2(2), 129-154.
- Tezcan, N. (2009). Seyahatnâme. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- Uzun, M. İ. (1994). Ebced. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- Velyaminov-Zernov, V. V. (2009). Kırım yurtına ve ol taraflarga dair bolgan yarılgılar ve hatlar Kırım hanlığı tarihine dair kaynaklar. (İ. Kamalov ve A. M. Özyetgin, Ed.). Türk Tarih Kurumu.
- Vernadsky. (1933). Kievan Russia vol two history of Russia.
- Yaman, A. (2011). Tenfil. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yüksel, S. (2011). Don Kazaklarının Azak’ı işgalleri (1637-1642). Tarih Araştırmaları Dergisi, 30(49), 205-218.